

De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging

Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur*

Marc Hooghe

1. Inleiding

Eén van de belangrijkste uitdagingen voor een sociale bewegingsorganisatie is het verwerven van voldoende hulpbronnen, of *resources* om te kunnen overleven. Als een organisatie niet genoeg leden, geld of steun kan mobiliseren, zien haar overlevingskansen er maar somber uit. Deze vraagstelling staat centraal in de *resource mobilisation*-aanpak en, zij het in mindere mate, ook in het *political process*-model, die zowat de meest gebruikte theoretische benaderingen zijn geworden bij de studie van sociale bewegingen (McCarthy en Zald 1977; McAdam 1982; McAdam, McCarthy en Zald 1988; Hooghe 1993).

In de meeste gevallen zal een sociale bewegingsorganisatie hulpbronnen ontvangen van de achterban, maar het komt ook voor dat ze die ontvangt van de overheid of de maatschappelijke elite, onder de vorm van subsidies of materiële faciliteiten. Dergelijke facilitatie kan ertoe leiden dat de organisatie haar autonomie verliest, en geïntegreerd wordt in een grotere, en materieel rijkere, organisatievorm.

In sommige landen heeft de vrouwenbeweging duidelijk zo'n integratieproces ondergaan. In Zweden zijn het vooral de vrouwenafdelingen binnen partijen en vakbonden die de vrouwenbeweging domineren (Gelb 1989). Tijdens de jaren zeventig gaf het jongere segment van de Vlaamse vrouwenbeweging duidelijk de voorkeur aan kleine, lokale autonome groepen. Maar tijdens de jaren tachtig lijkt dit te zijn omgeslagen, en ook in Vlaanderen zijn het nu de vrouwenafdelingen van grotere, door mannen gedomineerde instellingen, die de belangrijkste organisaties binnen de vrouwenbeweging zijn geworden. Deze wijziging van de organisatiestructuur heeft vooral te maken met de moeilijkheden die de autonome groepen ondervonden om voldoende hulpbronnen te mobiliseren. Die moeilijkheden zijn natuurlijk niet specifiek voor de Belgische situatie, maar ze kunnen wel verergerd

* Met dank aan de deelnemers aan de workshop over sociale bewegingen op het Politico-logenetmaal, Soesterberg, 3-4 juni 1993, in het bijzonder Mieke Verloo, voor hun opmerkingen op een eerdere versie van dit artikel.

worden door de specifieke politieke cultuur in het land. België is een pacificatiedemocratie, en de politieke cultuur is er gesloten voor buitenstaanders die de elite-consensus niet onderschrijven en de delicate politieke evenwichten in het gedrang zouden kunnen brengen (Van den Brande 1963; Huyse 1970; Dewachter 1992). Als men toegang wil verwerven tot het politieke proces, dient men de elite-consensus te onderschrijven, en te integreren in de bestaande politieke machtsstructuur.

Omdat het vooral politieke omgevingselementen zijn die de organisatiestructuur van een sociale beweging bepalen leek het aangewezen in dit verband het politiek proces-model te gebruiken (McAdam 1982; Kriesi e.a. 1992). Binnen dit model ligt de nadruk vooral op de politieke mogelijkheden structuur (*political opportunity structure*), waarmee de beweging geconfronteerd wordt. Daarnaast spelen ook de interne organisatie, de ideologie van de beweging en de reactie van de autoriteiten een rol bij de bepaling van de kans op politiek succes van de beweging.

We zullen dit model toepassen op de recente geschiedenis van de Vlaamse vrouwenbeweging. Er bestaan zeer weinig studies over de vrouwenbeweging in Vlaanderen; in algemene overzichten wordt België vaak verwaarloosd (Jenson 1985; Lovenduski 1986, 1990; Katzenstein en Mueller 1987). In bijna alle West-europese landen bestaat een vrouwenbeweging, maar er zijn duidelijke verschillen van land tot land, die samenhangen met lokale verschillen op het vlak van de structuur van politieke mogelijkheden, de beschikbaarheid van hulpbronnen, de ervaring met eerdere sociale bewegingen enz. (Jenson 1982; Klandermans en Tarrow 1988; Gelb 1989). Een studie naar het organisatorisch wedervaren van de Vlaamse vrouwenbeweging is dus interessant om na te gaan hoe een sociale beweging zal reageren op een gesloten politieke cultuur. In tweede orde is de vraag of het politiek proces-model een verklaring kan bieden voor deze reactie.

2. Twee stromingen

Net zoals in de Verenigde Staten, kan men in Vlaanderen een onderscheid maken tussen een 'oudere' en een 'jongere' vrouwenbeweging (Freeman 1973; Van Mechelen 1979). De oudere groepen zijn over het algemeen gematigder en hebben ook meer leden dan de jongere, meer radicale groepen.

De meeste groepen binnen de oudere vrouwenbeweging zijn zuilgebonden en typevoorbeelden hiervan zijn de KAV (Kristelijke Arbeidersvrouwen), of de SVV (Socialistische Vooruitziende Vrouwen). Door hun geprivilegeerde banden met respectievelijk de christendemocratische en socialistische partij kunnen beide organisaties enige politieke invloed uitoefenen. De meeste organisaties binnen de oudere vrouwenbeweging werken samen in de Nationale Vrouwenraad (NVR), die in 1905 werd opgericht. De politieke invloed van de NVR is echter gering: de

interne ideologische verschillen zorgen ervoor dat de NVR niet altijd een coherent standpunt kan ontwikkelen. De voorzitter van de NVR noemt de Raad zelfs een 'nogal gezapig clubje' (Van Haegendoren 1992).

Op het eind van de jaren zestig werd de oudere vrouwenbeweging compleet verast door de opkomst van een nieuwe generatie feministen. Men kan drie belangrijke groepen onderscheiden binnen de jongere vrouwenbeweging: de Pluralistische Actiegroepen (PAG), de Dolle Mina-beweging en het Vrouwen Overlegkomitee (VOK). De Pluralistische Actiegroepen worden over het algemeen afgeschilderd als een zeer gematigde organisatie, die streefde naar geleidelijke hervormingen (Van Mechelen 1979: 39). Voor een flink stuk is dit echter het gevolg van de stijl die PAG hanteerde: het actierepertoire bleef beperkt tot aanvaarde actievormen als petitie en rustige demonstraties, en dergelijke acties konden in die periode op weinig belangstelling van de media rekenen. PAG volgde in grote lijnen het voorbeeld van de Nederlandse groep 'Man-Vrouw-Maatschappij' (Van Rossum 1992).

Ook bij Dolle Mina, dat in 1970 werd opgericht, was de invloed van het Nederlandse voorbeeld zeer groot. Dolle Mina had niet noodzakelijk meer leden dan PAG, maar kreeg wel veel meer publiciteit. De fantasievolle en innoverende acties van de groep waren op maat van de media gesneden. Zo was een van de eerste demonstraties gericht tegen een verzekeringsmaatschappij, waar de vrouwelijke werknemers niet mochten roken. De belangrijkste slogan was: 'Vrouwen hebben ook recht op longkanker' (Dolle Mina 1971). Terwijl PAG een eerder formele stijl hanteerde, was Dolle Mina zeer egalitair: 'dolle mina heeft geen leden en geen bestuur, zomin als een voorzitter of vice-voorzitter. iedereen die naar de vergaderingen komt is welkom en heeft recht er het woord te voeren' (Dolle Mina 1974, afwezigheid van hoofdletters als in origineel). Dolle Mina zag de emancipatie van vrouwen als onderdeel van een globale maatschappelijke strijd: 'de werkelijke bevrijding van de vrouw en man is alleen mogelijk in een socialistische maatschappij' (Dolle Mina 1973b). Na enkele jaren ging Dolle Mina op in de Federatie van Feministisch-Socialistische groepen, die toen tamelijk invloedrijk was binnen de jongere vrouwenbeweging.

Als derde belangrijke organisatie is er het Vrouwenoverlegkomitee (VOK). Ook VOK behoort duidelijk tot het progressieve kamp, maar is niet gebonden aan een specifieke linkse ideologie. De organisatie werd opgericht in 1972, tijdens een studieweekend voor vrouwen dat was ingericht door het progressieve maandblad 'De Nieuwe Maand' (Daenen e.a. 1972). De vrouwelijke redactieleden vonden dat vrouwen thema's te weinig aan bod kwamen in het blad, en in de progressieve stroming in het algemeen. Een gedeelte van de jongere vrouwenbeweging in Vlaanderen heeft dus, net zoals in de Verenigde Staten, haar wortels binnen de reeds bestaande sociale bewegingssector, waarvan men vond dat vrouwen er te weinig aan bod kwamen (Freeman 1973). Ook bij VOK is de invloed van het buitenland groot

geweest: de eerste activiteit was het inleggen van een busreis naar een vrouwencongres in Parijs. De VOK-leden keerden enthousiast terug en besloten een soortgelijke 'Vrouwendag' te organiseren in Brussel. De eerste Vrouwendag ging door op 11 november 1972, en er kwamen zo'n 10.000 bezoekers, veel meer dan was verwacht. Belangrijkste sprekers waren Simone de Beauvoir en Germaine Greer. De Vrouwendagen zijn sindsdien elk jaar herhaald, zij het nooit meer met zoveel succes. Over het algemeen schommelt het aantal bezoekers rond de 2 à 3.000. De Vrouwendagen zijn de belangrijkste openbare manifestatie van de Vlaamse vrouwenbeweging, en ze vormen een centraal ontmoetingspunt voor iedereen die bij de beweging betrokken is (Buyle 1980).

3. Een feministische partij

Eén van de meest verregaande uitingen van het streven naar autonomie binnen een sociale beweging, is het stichten van een eigen politieke partij (Katzenstein 1987; Leijenaar en Van de Velde 1989). Ook in Vlaanderen heeft een tijdlang een feministische partij bestaan: de Verenigde Feministische Partij (VFP) werd opgericht in 1972, en wilde vrouwen van alle politieke strekkingen aantrekken. De VFP weigerde zich daarom te profileren op de traditionele links/rechts-thema's, en het programma bleef beperkt tot onderwerpen waarvan men dacht dat alle vrouwen ze konden steunen. Zo eiste men gelijk loon voor gelijk werk, gelijke onderwijskansen, het afschaffen van wettelijke discriminaties, vrije abortus en, zo luidde het, 'sociale en economische rechtvaardigheid voor iedereen' (VFP 1974).

Over het algemeen doet men de VFP af als een volslagen mislukking (Van Mechelen 1979; Keymolen e.a. 1981), maar dit lijkt een wat al te snelle conclusie. In 1974 nam de partij voor het eerst deel aan parlementsverkiezingen, en haalde toen 18.551 stemmen, of 0,35 procent. Dat is uiteraard geen spectaculair resultaat, maar men moet dat cijfer binnen zijn historische context zien. Vlaanderen heeft lange tijd een stabiel partijstelsel gehad, waarbij het politieke leven gedomineerd werd door vier strekkingen: christendemocraten (CVP), socialisten (SP), liberalen (PVV) en nationalist (VU). Binnen zo'n stabiel partijstelsel is het erg moeilijk voor nieuwe partijen om door te stoten (von Beyme 1982), en daarom kan men die 0,35 procent niet zo gemakkelijk van tafel vegen als eerdere auteurs hebben gedaan.

De fundamentele zwakte van de VFP was echter dat de partij geen steun ontving vanuit de vrouwenbeweging. De meeste VFP-leden en -kandidaten werden gerekruteerd buiten de traditionele netwerken van de vrouwenbeweging. De meesten hadden weinig ervaring in het verenigingsleven of de politiek (Hauwel 1992). De vrouwenorganisaties waren vaak zelfs gekant tegen de VFP (Van Mechelen 1979: 66). De zuilgebonden bewegingen als KAV en SVV bleven uiteraard de traditionele partijen steunen. Maar ook de autonome vrouwengroepen waren te-

gen de VFP gekant. Zelfs PAG, dat zich net zoals de VFP pluralistisch opstelde, gaf als stemadvies mee: 'Stem voor de partij die u wilt, maar kies voor een vrouw'. Bij Dolle Mina luidde het: 'Kies voor een linkse vrouw', en een van de leidende figuren binnen Dolle Mina noemde de VFP zelfs een klasse-vijand: 'Dolle Mina wenst te waarschuwen voor elke vrouwenorganisatie, beweging of partij, die (...) niet wenst of niet durft te raken aan de klassestructuur van onze maatschappij (...) we moeten blijven beseffen dat rechts onze vijand is, of het nu de vorm aanneemt van een man of een vrouw' (Darge 1974).

Als een vrouwenpartij enig succes wil halen, moet ze de steun krijgen van de vrouwenbeweging (Leijenaar en Van de Velde 1989: 26). Het feit dat de VFP die steun niet had, betekende op termijn de doodsteek voor de partij, die bovendien verzwakt werd door interne tegenstellingen (VFP 1975). De verkiezingen van 1977 werden dan ook een echte afgang: het stemmenaantal zakte van 18.511 tot 2.481, of nauwelijks 0,04 procent. Na deze verkiezingsnederlaag deemsterde de VFP weg. Het uiteindelijk mislukken van de VFP stimuleerde de verdere integratie van de vrouwenbeweging. Veel feministische leiders gingen ervan uit dat het debacle van de VFP overtuigend aantoonde dat een autonomiestrategie tot mislukken was gedoemd (Nysmans 1977: 477-8).

4. Is er een teloorgang?

Zowel in de media als in de wetenschappelijke literatuur wordt over het algemeen gesuggereerd dat de vrouwenbeweging zich in een neergaande fase bevindt (Dahlerup 1986b: 3). Feministische leiders zelf ontkennen dit ten stelligste (Boone en Ascherman 1991), maar leiders van sociale bewegingen hebben er nu eenmaal alle belang bij de sterkte van hun beweging te overdrijven. Het politiek gewicht van de beweging wordt vergroot als politici de indruk krijgen dat de beweging nog altijd vitaal is (Huberts 1987: 132). Bovendien wordt het gemakkelijker voor potentiële leden om aan te sluiten, als ze het gevoel hebben dat de beweging de wind in de zeilen heeft (Klandermans 1984: 585).

Binnenskamers wordt door leiders van de feministische beweging wel degelijk toegegeven dat het niet zo goed gaat: 'De situatie in de vrouwenbeweging stagnert door gebrek aan structuur en geld. De algemene vrouwenzaak gaat niet meer vooruit (...) Het feminisme moet serieus genomen worden door het beleid' (VOK 1985).

Ook binnen de literatuur is er onenigheid over de vraag of de vrouwenbeweging zich nu al dan niet in een neergaande fase bevindt. Mary Katzenstein (1987: 3) houdt vol dat 'this obituary is premature'; zij stelt dat de netwerken waaruit de vrouwenbeweging is ontstaan nog altijd intact zijn. Drude Dahlerup (1986c: 217) stelt dan weer dat 'the new women's liberation movement is still vital, but (...) it has undergone considerable change'. Ook Alberto Melucci (1989: 95) zet vraagte-

kens bij de zogenaamde teloorgang, en hij beweert dat de vrouwenbeweging als het ware ondergronds is gegaan en minder direct betrokken is bij het publieke debat.

Het is moeilijk geschikte parameters te vinden om te verifiëren hoe het juist is gesteld met de vrouwenbeweging. Er zijn geen cijfers over het lidmaatschap van de diverse organisaties omdat er meestal geen scherp onderscheid wordt gemaakt tussen leden en niet-leden. Daarom is het noodzakelijk de sterkte van de beweging op een hoger aggregatieniveau te meten, en een waardevolle parameter bleek het aantal actieve vrouwengroepen. Natuurlijk moet men deze parameter omzichtig behandelen: een groei van het aantal groepen kan net zozeer duiden op een versplintering van hetzelfde aantal mensen over een groter aantal groepen. Dit lijkt echter niet, of slechts in beperkte mate, het geval te zijn geweest. In veel steden en gemeenten is er slechts één vrouwengroep, of één vrouwenhuis actief geweest, zodat er weinig kans was op versnippering. Het is ook moeilijk na te gaan welke groepen precies tot de vrouwenbeweging behoorden. De grenzen van sociale bewegingen zijn immers niet scherp afgelijnd. De eenvoudigste, en meest adequate oplossing hiervoor is de groepen zelf te laten uitmaken of ze als onderdeel van de vrouwenbeweging willen worden beschouwd. We hebben daarnet al vermeld dat de jaarlijkse Vrouwendagen een centraal ontmoetingspunt zijn voor iedereen die bij de beweging betrokken is. Elke groep die zichzelf beschouwt als een onderdeel van de beweging, is vertegenwoordigd op die Vrouwendagen. We hebben zes gidsen voor de bezoekers van de Vrouwendagen teruggevonden waarin alle deelnemende groepen worden opgesomd (PAG 1974; VOK 1975, 1978, 1981, 1987, 1990). Slechts één punt diende gecorrigeerd te worden: van 1976 tot 1986 namen de christelijke groepen niet deel aan de Vrouwendagen, uit onvrede met het abortusstandpunt van VOK. Dit betekent echter niet dat die groepen geen onderdeel meer zouden zijn van de vrouwenbeweging, en daarom hebben we voor die jaren de christelijke groepen er gewoon bijgeteld. Als aanvulling hebben we ook een gids van vrouwengroepen gebruikt (Elcker Ik 1979), die zelf teruggaat op een lijst die verspreid werd op de Vrouwendag. We hebben echter geen gids gevonden voor de periode 1982-1986, en daarom hebben we een beroep gedaan op een register van vrouwengroepen dat in 1984 werd uitgegeven (Van Mechelen en Zwaenepoel 1984). De redacteur hiervan, Renée van Mechelen, is hoofd van het Archief van de Vrouwenbeweging (RoSa) in Brussel, en wordt algemeen beschouwd als een autoriteit op het vlak van de ontwikkelingsgeschiedenis van de Vlaamse vrouwenbeweging.

Omdat we vooral geïnteresseerd waren in de organisatiestructuur van de vrouwenbeweging, werden de organisaties ingedeeld in twee groepen: de autonome, en de geïntegreerde. Onder autonome groepen verstaan we die groepen die geen formele banden hebben met grotere, door mannen gedomineerde instellingen, zoals politieke partijen, vakbonden, culturele instellingen en dergelijke. Bij de geïn-

tegreerde groepen zijn die formele banden er wel; het gaat meestal om vrouwenafdelingen van partijen, volkshogescholen of religieuze groepen.

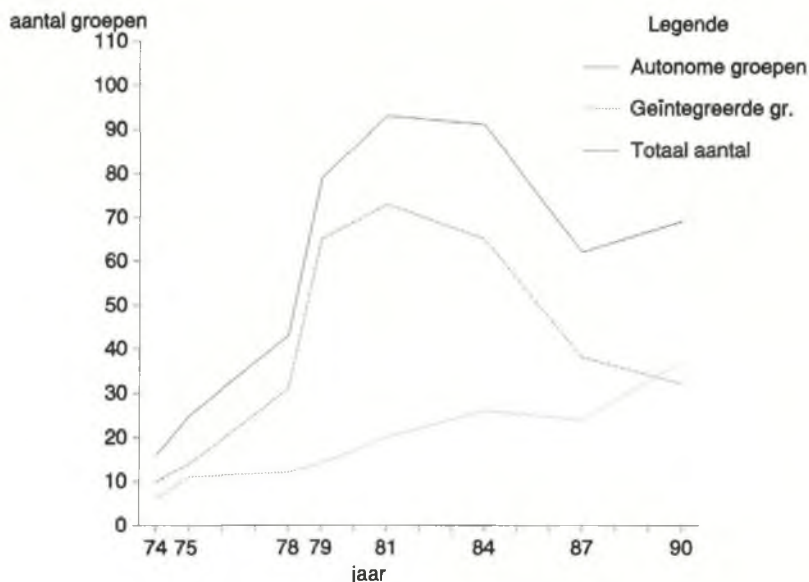
De indeling autonome/geïntegreerde groepen is weinig gebruikelijk in het onderzoek naar sociale bewegingen. Vaak geeft men eerder de voorkeur aan de indeling geïnstitutionaliseerd/niet-geïnstitutionaliseerd. De twee begrippen hebben niet dezelfde inhoud: bij institutionalisering gaat het er vooral om dat de organisatie erin slaagt facilitatie vanwege de overheid of een andere gevestigde instelling te verwerven, onder de vorm van erkenning, subsidies of het ter beschikking stellen van personeel. Bij integratie is het criterium vooral: bij wie berust de uiteindelijke beslissingsmacht? Integratie betekent dat de organisatie haar autonomie opgeeft. In de praktijk kan integratie vaak een middel zijn om tot institutionalisering te komen. In dit specifieke geval overlappen beide indelingen elkaar: er zijn geen geïnstitutionaliseerde vrouwengroepen die niet tegelijk politiek geïntegreerd zijn. Er zijn drie redenen waarom ik de indeling autonoom/geïntegreerd verkies. Ten eerste is ze ondubbelzinnig: het is makkelijker vast te stellen wanneer een organisatie haar autonomie verliest, dan te proberen een drempel vast te leggen waarboven men van institutionalisering kan spreken. Ten tweede is de keuze voor integratie of autonomie ook binnen de vrouwenbeweging een belangrijk strijdpunt, en dat niet alleen in België (Ferree 1987). Ten derde is de indeling theoretisch relevanter: als een beweging haar autonomie opgeeft, heeft dit onvermijdelijk een weerslag op het inhoudelijk functioneren, wat niet noodzakelijk het geval is bij institutionalisering (Jamison e.a. 1990: 198). Daarom is integratie een beter criterium dan institutionalisering, om na te gaan of een sociale bewegingsorganisatie nog in staat is cognitieve en culturele innovatie binnen te brengen in het politiek systeem.

De resultaten van het onderzoek (fig. 1) zijn in twee opzichten verrassend. Ten eerste is duidelijk dat de grootste proliferatie te situeren is tussen 1979 en 1984. Over het algemeen heeft men de neiging de top van de protestgolf vroeger te situeren, maar dit heeft voornamelijk te maken met het feit dat de vrouwenbeweging in het begin van de jaren zeventig nog een nieuw fenomeen was, dat veel aandacht kreeg van de media. Toen de beweging haar hoogtepunt bereikte in de late jaren zeventig was het nieuwe er al af, en hadden de media hun belangstelling verloren.

Er is nog een tweede verrassend resultaat. We zien in figuur 1 dat de teloorgang van de vrouwenbeweging beperkt blijft tot het autonome segment van de beweging. Het aantal geïntegreerde groepen, daarentegen, is continu blijven stijgen. Het is duidelijk dat deze tegengestelde ontwikkeling niet alleen kan verklaard worden vanuit een vaag gedefinieerde, algemene achteruitgang van het feministisch gedachtengoed. Veel fundamenteeler is de vraag naar de beschikbaarheid van materiële hulpbronnen: de autonome groepen slagen er duidelijk niet in genoeg hulpbronnen te mobiliseren om het eigen overleven veilig te stellen. De geïntegreerde groepen, daarentegen, kunnen wel die hulpbronnen mobiliseren.

In de volgende hoofdstukken zullen we een verklaring zoeken voor dit verschil-

Figuur 1: Aantal vrouwengroepen in Vlaanderen, 1974-1990.

Bron: PAG 1974; VOK 1975, 1978, 1981, 1987, 1990; Elcker-Ik 1979; van Mechelen en Zwaenepoel 1984.

lend overlevingspatroon aan de hand van McAdams politiek proces-model. McAdam (1982) ziet vier variabelen voor het voortbestaan van een sociale beweging: de organisatiegraad, de politieke mogelijkheden-structuur, de ideologie en de reactie van de autoriteiten. Ten dele is deze indeling natuurlijk arbitrair, en zullen in de praktijk de vier variabelen elkaar over en weer beïnvloeden.

5. Organisatiegraad

De Vlaamse vrouwenbeweging heeft altijd een lage organisatiegraad gekend, en dat heeft voornamelijk te maken met vier factoren: een traditie van geringere politieke participatie door vrouwen, een gebrek aan voorafbestaande bruikbare netwerken, een verregaande versnippering, en een gebrek aan materiële hulpbronnen.

Sinds de klassieke studie van Duverger (1955) nam men aan dat vrouwen minder belangstelling hebben voor politieke participatie dan mannen. Recent onderzoek trekt deze bewering echter in twijfel, door te stellen dat het waargenomen verschil niet te maken heeft met een inherent verschil qua politieke belangstelling tussen vrouwen en mannen, maar veeleer met de manier waarop mannen het politieke bedrijf domineren en onaantrekkelijk maken voor vrouwelijke participatie

(Ackelsberg en Diamond 1987; Verloo 1992; Waylen 1992). Deze herinterpretatie is zeer overtuigend, maar ze neemt niet weg dat uit empirisch onderzoek inderdaad blijkt dat vrouwen in België minder politieke interesse tonen dan mannen, en ook minder bereid zijn zich te engageren voor politieke acties (Cleymans 1985; Kerkhofs e.a. 1992). Dit beperkt al van bij de aanvang de organisatiemogelijkheden voor de Vlaamse vrouwenbeweging. Omdat de oudere, zuilgebonden organisaties vaker een beroep doen op een *elite directed* actierepertoire, kunnen ze deze barrière gemakkelijker omzeilen dan de jongere, autonome groepen, die veeleer kiezen voor actievormen die een grotere inzet van de participanten vergen.

Sociale bewegingen ontstaan niet in een vacuüm: ze rekruteren hun leden vooral uit voorafbestaande communicatienetwerken. Maar het is niet voldoende dat dergelijke netwerken bestaan: ze moeten ook verenigbaar zijn met de doeleinden van de organisatie (Oberschall 1973; Freeman 1983). En hier ligt een probleem voor de autonome groepen: de bestaande netwerken van vrouwenorganisaties zijn over het algemeen zuilgebonden. Ze zijn dus wel geschikt voor de rekrutering van de oudere vrouwenbeweging, maar bieden weinig aanknopingspunten voor de jongere beweging.

De organisatiestructuur van de jongere vrouwenbeweging wordt ook gekenmerkt door een grotere versnippering. Over het algemeen gaat het om kleine, lokale groepen, zonder overkoepelende structuur (Raskin 1980). Een dergelijke versnippering kan voordelen hebben: het wordt eenvoudiger leden te rekruteren die een voorkeur hebben voor kleinschalige, informele groepen (Briët e.a. 1987). Maar wanneer het erom gaat politieke invloed uit te oefenen, kan de versnippering enkel een nadeel zijn (Gamson 1975). Weliswaar stellen enkele auteurs dat een losse organisatiestructuur de efficiëntie van politieke actie juist zal bevorderen (Gerlach en Hine 1970; Piven en Cloward 1977), maar dit kan slechts het geval zijn als de beweging in haar geheel, ondanks de interne meningsverschillen, een gezamenlijke oriëntatie heeft over welke politieke doeleinden men dient na te streven. Dat is niet het geval bij de Vlaamse vrouwenbeweging, waar men verdeeld is over een aantal centrale politieke thema's. Dit wordt al duidelijk als men een van de belangrijkste strijdpunten van de vrouwenbeweging bekijkt, de liberalisering van abortus. Men kan stellen dat abortus net zo belangrijk was voor de vrouwenbeweging van de jaren zeventig en tachtig, als het kiesrecht voor de vrouwenbeweging in het begin van de twintigste eeuw (Dahlerup 1986b: 10; Outshoorn 1986: 64). Abortus is in België een belangrijk politiek strijdpunt geweest: de eerste voorstellen voor een hervorming van de wet kwamen er al in 1966, maar de uiteindelijke liberalisering kwam er pas in 1990. Er was een duidelijke breuklijn tussen enerzijds de confessionele groepen, die gekant waren tegen liberalisering, en anderzijds de niet-confessionele partijen (Hooghe 1990). Deze breuklijn had ook zijn weerslag op de vrouwenbeweging, en de christelijke vrouwengroepen kwamen hierdoor herhaaldelijk in conflict met de niet-confessionele groepen.

Deze meningsverschillen impliceren niet dat er helemaal geen samenwerking zou zijn geweest tussen de verschillende organisaties. Vooral op het lokale vlak lijkt er dikwijls een intense samenwerking te hebben bestaan, waarbij men bij voorbeeld de infrastructuur van een vrouwenhuis deelde met een aantal verschillende groepen, die niet noodzakelijk dezelfde ideologische opvattingen hadden (Fischer 1988).

De autonome vrouwenbeweging heeft echter vooral te maken gehad met een tekort aan materiële hulpbronnen. Van Rossum (1992) toont overtuigend aan dat het mobiliseren van voldoende hulpbronnen een absolute voorwaarde is voor het overleven en blijven functioneren van een autonome sociale beweging. Uit een studie naar het functioneren van vrouwengroepen in Vlaanderen bleek dat slechts 22 van de 56 groepen subsidies ontvingen. 23 groepen (of 41 procent van het totaal) ontvingen materiële facilitatie van andere organisaties, onder de vorm van geld, kantoren, drukmateriaal e.d. (Degroote e.a. 1988). Nu is het gebruikelijk dat sociale bewegingen die binnen dezelfde sector actief zijn, samenwerken (Garner en Zald 1985), maar in dit geval gaat het duidelijk om eenrichtingsverkeer: de vrouwenorganisaties moeten voortdurend een beroep doen op andere organisaties, omdat ze zelf niet voldoende hulpbronnen hebben. Op termijn bedreigt dit onvermijdelijk de autonomie van de beweging.

6. Politieke mogelijkheden-structuur

De autonome vrouwengroepen worden ook geconfronteerd met een negatieve politieke mogelijkheden-structuur, en dat is voornamelijk een gevolg van de gesloten politieke cultuur in België. Het Belgisch politiek systeem wordt meestal beschreven als een zeer gesloten systeem: door een stelsel van verzuiling en neocorporatisme zijn het vooral de elites binnen de traditionele partijen en drukkingsgroepen die de dienst uitmaken. Voor outsider-groepen, zoals de vrouwenbeweging, is het zeer moeilijk toegang te verwerven tot de politieke arena (Van den Brande 1963; Huyse 1970; Dewachter 1992; Hellemans 1993).

Bovendien is het zo dat de eisen van de vrouwenbeweging dwars door de grenzen van de verschillende beleidsdomeinen gaan. De beweging heeft in de loop der jaren eisen geformuleerd op het vlak van opvoeding, sociale zaken, justitie, arbeid en andere domeinen. Juist omdat de beweging zoveel domeinen wil bestrijken, worden de kansen kleiner dat ze zal aanvaard worden als lid van een domeinspecifiek beleidsnetwerk. Bovendien heeft de beweging slechts schaarse materiële hulpbronnen ter beschikking in vergelijking met de gevestigde drukkingsgroepen. Daardoor wordt het moeilijk een adequate inbreng te hebben in het onderhandelingsproces, in termen van (personeels)tijd, deskundigheid, geld en mobilisatiepotentieel.

De eisen van de vrouwenbeweging konden des te gemakkelijker genegeerd

worden, omdat ze niet overeenstemden met de traditionele manier van politiek bedrijven. De vrouweisen veronderstelden vaak een mentaliteitsverandering bij de algemene bevolking, en politici lijken weigerachtig stappen in die richting te ondernemen, uit angst dat het zal lijken alsof ze vervreemd zijn van de publieke opinie.

De meest efficiënte manier om toegang te verwerven tot een beleidsnetwerk, is het ontwikkelen van informele banden met elitegroepen. Geïntegreerde groepen hebben hier een belangrijk voordeel op autonome groepen. Dank zij hun geprivilegieerde banden met de grote partijen, is het voor hen gemakkelijker een onderwerp op de politieke agenda te brengen. Een van de belangrijkste successen in dit verband was de hervorming van het huwelijksgoederenrecht in 1976, na een virulente campagne van de KAV.

De jongere vrouwenbeweging heeft weinig banden met de elite. In de praktijk vallen de meeste groepen duidelijk te situeren aan de linkerzijde van het politieke spectrum. Bij een opiniepeiling onder de bezoekers van de Vrouwendag van 1984, bleek 74 procent voor een linkse partij te hebben gestemd. Tijdens de verkiezingen die datzelfde jaar voor het Europees Parlement werden gehouden, haalden de linkse partijen slechts 36 procent van de stemmen in Vlaanderen. De steun voor christen-democraten en liberalen was minimaal bij de bezoekers van de Vrouwendag: 2 procent, en dat terwijl beide partijen samen 47 procent van de stemmen haalden bij de verkiezingen (Lilith 1985). De progressieve partijen lijken dus de 'natuurlijke' bondgenoot voor de vrouwenbeweging, maar een belangrijk obstakel hierbij is dat vooral binnen de socialistische partij er lange tijd weinig interesse is geweest voor feministische thema's: de belangstelling bleef uitgaan naar de traditionele sociaal-economische onderwerpen (Mulier 1980; Jenson 1982; Van Haegendoren e.a. 1992). Door deze constellatie is het voor de jongere vrouwenbeweging zeer moeilijk om politieke invloed uit te oefenen: men heeft geen formele toegang tot de politieke arena, terwijl de informele kanalen niet tot politieke invloed leiden.

7. Ideologie

De meeste autonome vrouwengroepen in Vlaanderen onderschrijven een socialistisch-feministische, of een radicaal-feministische ideologie. Dit zorgt er niet alleen voor dat ze weinig steun ontvangen vanuit de publieke opinie, het ondermijnt bovendien hun kansen voor efficiënt politiek handelen.

Uit opiniepeilingen blijkt dat het liberaal-feminisme behoorlijk gesteund wordt door de Belgische bevolking, maar dat er weinig steun is voor socialistisch- of radicaal-feministische opvattingen (Wilcox 1991). Op een aantal liberaal-feministische thema's heeft men duidelijk politieke overwinningen geboekt: praktisch alle wettelijke ongelijkheden tussen vrouwen en mannen zijn afgeschaft. Hierbij moet

men wel opmerken dat België daartoe ook gedwongen werd door de gelijke kansen-richtlijnen van de Europese Gemeenschap. Ook vrouwelijke parlementsleden hebben een belangrijke rol gespeeld bij het beëindigen van deze wettelijke discriminatie (NVR 1991).

Maar er is nog een tweede manier waarop de ideologie de politieke slaagkansen van de vrouwenbeweging ondermijnt. De meeste autonome groepen hechten erg veel belang aan een basisdemocratische wijze van beslissingen te nemen binnen de groep. Dolle Mina (1973a) benadrukte zelfs dat alle beslissingen bij consensus zouden moeten worden genomen: 'Stemmen is geen noodzaak. Veel beter is het in de groep tot een akkoord te komen door discussie'. Binnen de autonome groepen ontwikkelde men een vrouwelijkheidsconcept waarbij vrouwen werden beschouwd als coöperatiever, en minder agressief dan mannen. In de praktijk blijkt echter dat een dergelijk basisdemocratisch concept het moeilijker maakt een coherente politieke strategie te ontwikkelen (Schwegman e.a. 1991; Leidner 1991).

Jenson (1985) stelt dat een discussie over efficiënte besluitvormingsmechanismen binnen de vrouwenbeweging irrelevant is, omdat het toch niet de ambitie van de beweging is een efficiënte politieke actor te worden. Het is inderdaad zo dat de vrouwenbeweging ook belangrijke niet-politieke doeleinden heeft, zoals het ontwikkelen van een gevoel van collectieve identiteit, of het bevorderen van solidariteitsbanden onder vrouwen. Maar dat neemt niet weg dat dergelijke identiteits-elementen een rol spelen binnen alle sociale bewegingen, naast de meer politieke doeleinden (Melucci 1989: 40). Alhoewel de vrouwenbeweging misschien in de eerste plaats een subculturele beweging kan worden genoemd (Duyvendak en Koopmans 1992), is het duidelijk dat, tenminste bij een deel van de beweging, ook instrumenteel-politieke overwegingen een belangrijke rol spelen.

8. Reactie van de autoriteiten

De autoriteiten hebben op de feministische uitdaging vooral gereageerd met een systeem van selectieve uitsluiting en coöptatie, en dit zowel op het niveau van het staatsapparaat zelf als op dat van de politieke partijen. Die delen van de vrouwenbeweging die de politieke consensus konden of wilden onderschrijven, werden gefaciliteerd, terwijl de autonome beweging grotendeels genegeerd werd.

De traditionele politieke partijen reageerden op de tweede feministische golf door het oprichten van eigen vrouwenafdelingen. Binnen de SP werd de reeds bestaande structuren nieuw leven ingeblazen. De liberale PVV stichtte een vrouwen-groep in 1972, terwijl de CVP en de nationalistische Volksunie volgden in 1974 (Van Mechelen 1979: 90).

In sommige landen met een meer diffuse partijcultuur, heeft de vrouwenbeweging zelf het initiatief genomen om de politieke partijen te infiltreren (Garner en Zald 1985: 137-8). In Vlaanderen hebben politieke partijen echter tamelijk rigide

structuren, en het waren de partijhoofdkwartieren die het initiatief namen om vrouwenafdelingen op te richten. De partijen kunnen belangrijke selectieve voordelen bieden aan vrouwen die binnen de partij militeren. Het gaat dan niet alleen om materiële hulpbronnen, maar bij voorbeeld ook om het bevorderen van carrièremogelijkheden. De belangrijkste vrouwelijke politici begonnen hun loopbaan binnen de vrouwenafdeling van hun partij. Voorbeelden zijn minister van arbeid Miet Smet (KAV), de Vlaamse minister van arbeid en gezondheid Leona Detiège (SVV), en de voormalige voorzitter van de PVV Annemie Neyts-Uyttebroeck.

Maar ook op het niveau van het staatsapparaat was er een trend tot coöptatie. Het duidelijkste voorbeeld is wel de oprichting van een staatssecretariaat voor emancipatiezaken in 1985, dat sindsdien permanent werd geleid door minister Smet (CVP). Het staatssecretariaat heeft slechts beperkte financiële middelen: het budget steeg van 12,5 miljoen BEF bij de oprichting tot 71,5 miljoen in 1990 (VOK 1990: 17-20). Dit budget wordt vooral gebruikt voor acties om de publieke opinie te mobiliseren rond thema's als geweld tegen vrouwen, gelijke kansen op de arbeidsmarkt en dergelijke. Het staatssecretariaat voor emancipatie probeert ook de politieke participatie van vrouwen te bevorderen. Zo werd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 een stem vrouw-campagne gefinancierd door het staatssecretariaat.

Binnen de vrouwenbeweging heeft er steeds verdeeldheid bestaan over de vraag hoe men op deze coöptatie-politiek moest reageren. De autonome groepen waren hierover erg kritisch, terwijl de geïntegreerde groepen coöptatie als een groot succes beschouwen. Ook binnen de wetenschappelijke literatuur bestaat hierover onenigheid. Henriët van Rossum (1992: 161-2) stelt zelfs dat vrouwenafdelingen van vakbonden en partijen niet eens als een onderdeel van de vrouwenbeweging kunnen worden beschouwd. Gelb (1989) benadrukt dat de vrouwenafdelingen een prijs moeten betalen voor de hulpbronnen die ze van de moederorganisatie ontvangen: de partijloyaliteit zorgt ervoor dat de partijbelangen altijd zwaarder doorwegen dan de vrouwenbelangen. Binnen deze optiek zit de vrouwenbeweging met een levensgroot dilemma: de autonome groepen hebben niet voldoende hulpbronnen om politiek succesvol te kunnen agiteren, terwijl de geïntegreerde groepen wel de nodige hulpbronnen hebben, maar niet langer voldoende onafhankelijk zijn om vrouwen thema's op de politieke agenda te plaatsen. Andere auteurs beschouwen coöptatie dan weer als een vorm van succes (Gamson 1975). Eva Etzioni-Halevy (1990) stelt zelfs dat het juist door coöptatie is dat sociale bewegingen bijdragen aan een proces van sociale verandering.

9. Besluit

Over het algemeen beschouwt men de vrouwenbeweging in Vlaanderen als een fenomeen uit het verleden. Deze opvatting dient echter genuanceerd te worden.

Het is vooral de autonome vrouwenbeweging die terrein verloren heeft. In het begin van de jaren zeventig organiseerde de jongere vrouwenbeweging zich vooral in autonome groepen, maar slechts een klein gedeelte daarvan is er in geslaagd te overleven. De geïntegreerde groepen, daarentegen, zijn enkel in aantal gegroeid. Deze onderzoeksresultaten lijken de stelling van Alberto Melucci (1989: 95) te bevestigen dat we niet zozeer te maken hebben met een algemene achteruitgang van de vrouwenbeweging, maar veeleer met het opgaan van de beweging in een veiliger, en minder opvallende organisatiestructuur. Het feit dat men deze integratie beschrijft als een achteruitgang heeft volgens Melucci veel te maken met een fixatie op publieke en opvallende gebeurtenissen. De gang van zaken *binnen* instellingen kan op veel minder aandacht rekenen, alhoewel die op termijn misschien even belangrijk is.

De mate van openheid van de politieke cultuur blijkt de belangrijkste variabele voor de organisatiestructuur van een sociale beweging. Autonome organisaties zijn vooral succesvol in landen waar ze voldoende overheidsfacilitatie ontvangen, of waar ze toegang kunnen verwerven tot het beleidsproces. Dat is bij voorbeeld het geval in landen als de Verenigde Staten of Nederland (Ferree 1987; Gelb 1989; Van Rossum 1992). In landen met een gesloten, of neo-corporatistische politieke cultuur, zoals België, Frankrijk of Zweden, blijken vooral geïntegreerde organisaties succesvol (Jenson 1982; Dahlerup 1986a; Katzenstein en Mueller 1987).

Binnen het politiek procesmodel zijn er een aantal verklaringen te geven voor deze achteruitgang van de autonome organisaties in Vlaanderen. Eén van de belangrijkste factoren is wel het absoluut gebrek aan materiële middelen, waarmee de autonome groepen geplaagd werden. Bovendien zorgde het neo-corporatistisch karakter van de Belgische politieke cultuur er voor dat die groepen moeilijk toegang konden verwerven tot de politieke arena. De ideologische opvattingen van de meeste autonome groepen isoleerden hen van de publieke opinie, en ondermijnden een efficiënte organisatie. Bovendien was er de houding van de autoriteiten en de politieke elite, die belangrijke voordelen boden aan die groepen die hun autonomie wilden opgeven, en geïntegreerd werden in grotere gehelen. De autonome sector van de vrouwenbeweging werd daarentegen genegeerd. Ook het uiteindelijke mislukken van de Verenigde Feministische Partij droeg bij aan de trend tot integratie. Veel feministen zagen dit als een bewijs dat de autonomie-strategie tot mislukken was gedoemd.

Het uiteindelijke resultaat van dit proces is dat de geïntegreerde groepen nu de belangrijkste actoren zijn geworden binnen de Vlaamse vrouwenbeweging. Uiteraard is dit geen typisch Belgisch fenomeen. Ook in andere landen is er een duidelijke trend tot institutionalisering binnen de sociale bewegingssector. Dit is in overeenstemming met Tarrow's theorie van de protestcycli (Tarrow 1989). In de eerste expansiefase van zo'n cyclus zijn het vooral de autonome, min of meer spontaan georganiseerde groepen die het veld domineren, maar in een daaropvol-

gende consolidatiefase dienen zij terrein af te staan aan geïnstitutionaliseerde groepen. De gang van zaken rond de Vlaamse vrouwenbeweging onderscheidt zich echter in twee opzichten van het gebeuren in andere landen. Ten eerste is er in Vlaanderen geen sprake geweest van radicalisering. In de consolidatiefase van een protestcyclus treedt meestal een tegenovergestelde beweging op: institutionalisering van het grootste deel van de beweging, en radicalisering van een minderheid. In België is die radicalisering achterwege gebleven, wat er op duidt dat het mobilisatiepotentieel van de vrouwenbeweging te klein is om gestalte te geven aan een radicale vleugel. Dit kan te maken hebben met het feit dat Vlaanderen geografisch slechts een beperkte entiteit vormt, maar het wijst er ook op dat de culturele context relatief ongunstig is voor nieuwe sociale bewegingen. De oude breuklijnen in de Belgische samenleving slorpen nog altijd zoveel mobilisatiepotentieel op, dat de ontwikkelingskansen van nieuwe sociale bewegingen relatief ongunstig zijn (Duyvendak en Koopmans 1992: 39-42). Ten tweede heeft institutionalisering in Vlaanderen steeds de vorm aangenomen van integratie. Het is blijkbaar niet mogelijk op een professionele manier te gaan werken, zonder tegelijk opgenomen te worden in de elite-consensus. Net zoals in Frankrijk reageert de politieke elite in België met een stelsel van selectieve uitsluiting (Duyvendak 1992), waardoor de autonome groepen uit de boot vallen. Dit in tegenstelling met bij voorbeeld Nederland, waar autonome groepen wel op overheidsfacilitatie kunnen rekenen.

Dit systeem van selectieve uitsluiting creëert een belangrijk dilemma voor de nieuwe sociale bewegingen in België. Ofwel blijven ze vasthouden aan hun autonomie, en worden ze genegeerd door het politiek systeem, ofwel kiezen ze voor integratie, en verliezen ze een groot deel van hun oorspronkelijke aantrekkelijkheid voor hun leden. Een derde mogelijke weg, waarbij sociale bewegingsorganisaties erin slagen voldoende materiële hulpbronnen te mobiliseren om professioneel te kunnen werken, maar toch voldoende autonomie bewaren ten opzichte van de elite en de autoriteiten, lijkt onmogelijk binnen de context van de gesloten Belgische politieke cultuur.

Literatuur

- Ackelsberg, M. & I. Diamond (1987), Gender and Political Life. In: B. Hess & M.M. Ferree (red.), *Analyzing Gender* (pp. 504-525). Newbury Park: Sage.
- Beyme, K. von (1982), *Parteien in Westlichen Demokratien*. München: Piper.
- Boone, K. & R. Ascherman (1991), Het feminisme failliet? Allerm minst! In: E. Frans e.a. (red.), *Jaarboek Seksualiteit, Relaties, Geboortenbeperking* (pp. 18-23). Gent: CGSO.
- Brande, A. van den (1963), Mogelijkheden van een sociologie der Belgische conflicten na de tweede wereldoorlog, *Sociologische Gids*, 20 (1) 2-29.
- Briët, M., B. Klandermans & F. Kroon (1987), How Women Become Involved in the Women's Movement in the Netherlands. In: M. Katzenstein & C. Mueller (red.), *The Wo-*

- men's Movements of the United States and Western Europe* (pp. 44-63). Philadelphia: Temple University Press.
- Buyle, A.-M. (1980), *De politieke impakt van de vrouwenbeweging in België (1949-1979)*. Lic. verhandeling. Brussel: Vrije Universiteit.
- Cleymans, A. (1985), De niet-aanwezige staatsburger midden de jaren zeventig, *Res Publica*, 27 (1) 125-140.
- Daenen, I. e.a. (1972), Drie dagen emancipatie op De Blankaart, *De Nieuwe Maand*, 15 298-305.
- Dahlerup, D. (red., 1986a), *The New Women's Movement*. Londen: Sage.
- Dahlerup, D. (1986b), Introduction. In: D. Dahlerup (red.), *The New Women's Movement* (pp. 1-25). Londen: Sage.
- Dahlerup, D. (1986c), Is the New Women's Movement Dead? In: D. Dahlerup (red.), *The New Women's Movement* (pp. 217-244). Londen: Sage.
- Darge, M. (1974), Linkse en rechtse vrouwenbewegingen, *De Grote Kuis*, 15 (juli 1974).
- Degroote, A. et al (1988), Profiel van de niet-traditionele vrouwenbeweging in Vlaanderen. In: *Vrouwenstudies. Jaarboek 1987-1988* (pp. 78-89). Wilrijk: Universitaire Instelling Antwerpen.
- Dewachter, W. (1992), *Besluitvorming in politiek België*. Leuven: Acco.
- Dolle Mina (1971), *De Grote Kuis*, (2) 8-11.
- Dolle Mina (1973a), *De Grote Kuis*, (1) 2.
- Dolle Mina (1973b), *De Grote Kuis*, (1) 32.
- Dolle Mina (1974), *De Grote Kuis*, (4) 3.
- Duverger, M. (1955), *The Political Role of Women*. Parijs: UNESCO.
- Duyvendak, J.W. (1992), *The Power of Politics*. Dissertatie, Amsterdam.
- Duyvendak, J.W. & R. Koopmans (1992), Protest in een pacificatiedemocratie. In: Duyvendak et al. (red.), *Tussen verbeelding en macht* (pp. 39-57). Amsterdam: Sua.
- Elcker-Ik (1979), *Dossier vrouwen*. Brussel: Elcker-Ik.
- Etzioni-Halevy, E. (1990), The relative autonomy of élites. In: J. Alexander & P. Szompka (red.), *Rethinking Progress* (pp. 202-225). Boston: Unwin Hyman.
- Ferree, M.M. (1987), Equality and Autonomy. In: M. Katzenstein & C. Mueller (red.), *The Women's Movements of the United States and Western Europe* (pp. 172-195). Philadelphia: Temple University Press.
- Fischer, M. (red., 1988), *De feministische vrouwenbeweging in Mechelen*. Mechelen: Vrouwenhuis.
- Freeman, J. (1973), The Origins of the Women's Liberation Movement, *American Journal of Sociology*, 78 792-811.
- Freeman, J. (1983), On the Origins of Social Movements. In: J. Freeman (red.), *Social Movements of the Sixties and Seventies* (pp. 8-30). New York: Longman.
- Gamson, W. (1975), *The Strategy of Social Protest*. Homewood: Dorsey.
- Garner, R. & M. Zald (1985), The Political Economy of Social Movement Sectors. In: G.D. Suttles & M. Zald (red.), *The Challenge of Social Control* (pp. 119-145). Norwood: Ablex.
- Gelb, J. (1989), *Feminism and Politics*. Berkeley: University of California Press.
- Gerlach, L. & V. Hine (1970), *People, Power, Change*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Haegendoren, M. Van (1992), Voorzitter Nationale Vrouwenraad, interview met de auteur, 8 mei 1992.
- Haegendoren, M. Van et al. (1992), *De positie van vrouwelijke kandidaten (op de Nederlandstalige lijsten) bij de verkiezingen van 24 november 1991*. Antwerpen: Steunpunt Vrouwenstudies.

- Hauwel, A. (1992), Mede-oprichter Verenigde Feministische Partij, interview met de auteur, 1 april 1992.
- Hellemans, S. (1993), Nieuwe sociale bewegingen in de Belgische politiek, *Res Publica*, 35 (2) 197-211.
- Hooghe, M. (1990), De liberalisering van abortus als strijdpunt in de Belgische politiek, *Res Publica*, 32 (4) 489-509.
- Hooghe, M. (1993), Van herrieschoppers tot politieke vernieuwers. Evoluties in de sociologische visie op sociale bewegingen, *Tijdschrift voor Sociologie*, 14 (3) 279-312.
- Huberts, L. (1987), De invloed van protest en pressie op overheidsbeleid. In: W. van Noort *et al.*, *Protest en pressie* (pp. 122-145). Assen: Van Gorcum.
- Huyse, L. (1970), *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Jamison, A., R. Eyerman & J. Cramer (1990), *The Making of the New Environmental Consciousness*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jenson, J. (1982), The Modern Women's Movement in Italy, France and Great Britain, *Comparative Social Research*, 5 341-375.
- Jenson, J. (1985), Struggling for Identity: the Women's Movement and the State in Western Europe, *West European Politics*, 8 (4) 5-18.
- Katzenstein, M. (1987), Comparing the Feminist Movements of the United States and Western Europe. In: M. Katzenstein & C. Mueller (red.), *The Women's Movements of the United States and Western Europe* (pp. 3-20). Philadelphia: Temple University Press.
- Katzenstein, M. en C. Mueller (red., 1987), *The Women's Movements of the United States and Western Europe*. Philadelphia: Temple University Press.
- Kerkhofs, J., *et al.* (red., 1992), *De versnelde ommekeer*. Tiel: Lannoo.
- Keymolen, D., G. Castermans & M. Smet (1981), *De geschiedenis geweld aangedaan*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel.
- Klandermans, B. (1984), Mobilization and Participation, *American Sociological Review*, 49 583-600.
- Klandermans, B. & S. Tarrow (1988), Mobilization into social movements. In: B. Klandermans, H. Kriesi & S. Tarrow (red.), *From Structure to Action* (pp. 1-38). Greenwich (CT), JAI Press.
- Kriesi, H. *et al.* (1992), New social movements and political opportunities in Western Europe, *European Journal of Political Research*, 22 219-244.
- Leidner, R. (1991), Stretching the Boundaries of Liberalism, *Signs*, 16 263-289.
- Leijenaar, M. & H. van de Velde (1989), Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen, *Acta Politica*, 24 3-29.
- Lilith (1985), Enquête Vrouwendag, *Lilith*, 35 (november) 25.
- Lovenduski, J. (1986), *Women and European Politics*. Brighton: Wheatsheaf.
- Lovenduski, J. (1990), Feminism and West European Politics. In: D. Urwin & W. Paterson (red.), *Politics in Western Europe Today* (pp. 137-161). Londen: Longman.
- McAdam, D. (1982), *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago: University of Chicago Press.
- McAdam, D., J. McCarthy & M. Zald (1988), Social Movements. In: N. Smelser (red.), *Handbook of Sociology* (pp. 695-737). Newbury Park: Sage.
- McCarthy, J. & M. Zald (1977), Resource Mobilisation and Social Movements, *American Journal of Sociology*, 82 1212-41.
- Mechelen, R. van (1979), *Uit eigen beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen. 1970-1980*. Leuven: Kritak.
- Mechelen, R. van & C. Zwaenepoel (1984), *Zakboekje voor de vrouw*. Antwerpen: Kluwer.

- Melucci, A. (1989), *Nomads of the Present*. Londen: Hutchinson.
- Mulier, R. (1980), Waar zitten de feministen in de socialistische beweging?, *De Nieuwe Maand*, 23 76-85.
- NVR (1991), *Het België van de vrouwen*. Brussel: Nationale Vrouwenraad.
- Nysmans, M. (1977), Strategie van de vrouwenbeweging bij parlementsverkiezingen, *Res Publica*, 19 469-491.
- Oberschall, A. (1973), *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Outshoorn, J. (1986), The Feminist Movement and Abortion Policy in the Netherlands. In: D. Dahlerup (red.), *The New Women's Movement* (pp. 64-84). Londen: Sage.
- PAG (1974), *Vrouwendag 1974*. Brugge: Pluralistische Actiegroepen.
- Piven, F.F. & R. Cloward (1977), *Poor People's Movements*. New York: Pantheon.
- Raskin, B. (1980), Vlaams feminisme met veel gezichten, *De Nieuwe Maand*, 23 712-717.
- Rossum, H. van (1992), De gesubsidieerde revolutie? In: J.W. Duyvendak et al. (red.), *Tussen verbeelding en macht* (pp. 161-180). Amsterdam: Sua.
- Schmitter, Ph. & G. Lembruch (red., 1979), *Trends toward Corporatist Intermediation*. Beverly Hills: Sage.
- Schwegman, M. et al. (red., 1991), *Op het strijdtoneel van de politiek*. Nijmegen: SUN (Twaalfde Jaarboek Vrouwengeschiedenis).
- Tarrow, S. (1989), *Democracy and Disorder*. Oxford: Clarendon.
- Verloo, M. (1992), *Macht en gender in sociale bewegingen*. Amsterdam: Sua.
- VFP (1974), *De Verenigde Feministische Partij*. Sint Genesius-Rode: VFP.
- VFP (1975), Congresverslag, *Vrij* (december).
- VOK (1975), 11-11-75. *Vrouwendag Hasselt*. Brussel: VOK.
- VOK (1978), *Vrouwendag Mechelen*. Brussel: VOK.
- VOK (1981), *Lilith*, 14 (november) 16-17.
- VOK (1985), *Nieuwsbrief van het VOK*, 24 (januari) 3-5.
- VOK (1987), *Vrouwendagbrochure*. Brussel: VOK.
- VOK (1990), *Stratenplan voor de vrouw*. Brussel: VOK.
- Waylen, G. (1992), Rethinking Women's Political Participation and Protest, *Political Studies*, 40 299-314.
- Wilcox, C. (1991), The causes and consequences of feminist consciousness among Western European women, *Comparative Political Studies*, 23 519-545.